

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК
Всеволод НАУАКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга II

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(листопад 1918 р. — жовтень 1926 р.)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2013 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядник, автор передмови: *Світлана ПАНЬКОВА*
Автори коментарів: *Олена БОЙКО, Мар'ян МУДРИЙ, Світлана ПАНЬКОВА*

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2013
© Панькова С. М., передмова, 2013
© Бойко О. Д., Мудрий М. М., Панькова С. М.,
коментарі, 2013
© Видавництво "Світ", дизайн та художнє
оформлення, 2013

РОЗДІЛ І

СТАТТІ, ВМІЩЕНІ
В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ
(«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»,
«ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ»,
«СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ»)
(листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

спочуття й підмогу громадянства. В критичний час, який переживає тепер видавнича справа, багато різних органів преси в останніх місяцях апелювало до помочі громадянства. Наш, найстарший з українських журналів, думаємо, має теж несогірше моральне право апелювати до нашого суспільства*. Коли кожна бібліотека української інституції — чи буде то кооператив, чи школа, чи якась установа, поспішить передплатити його, тепер же, з початком року, то се не тільки забезпечить існування нашого журналу, але й дасть змогу уложити план видання не занадто скупий: від числа передплатників, особливо тих, які надішлють передплату в найближчих тижнях, буде залежати і великість книжок нашого журналу, і висота накладу (число примірників), а значить, і ціна книжок, і висота гонорару, себто можливість для співробітників за свої твори й статті діставати гонорар «голодний» чи відповідний до теперішніх умов життя. Все се речі не індиферентні для нашого культурного життя, і ми сподіваємось, що широкі демократичні круги нашого громадянства: організоване селянство, робітництво, інтелігенція, кооперативи, школи, самоврядування й усякі публічні інституції підтримають наш старий журнал в його бажанні послужити якнайкраще нашому народові в сей трудний і відповідальний момент.

Київ, 1 січня 1919

УКРАЇНА ОКРЕМІШНА

Наближається річниця незабутнього акту — проголошення самостійності й незалежності Української Народної Республіки Четвертим Універсалом Центральної Ради 11 (24) січня, котрим постановлено: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу».

Сим актом надався формальний, правний вираз дійсному стану речей, який утворився перед тим і був констатований уже під час грудневої сесії Ц[ентральної] Ради* при її закінченні 17 (30) грудня. Українська Народна Республіка, утворена Ц[ентральною] Радою в надії, що при тім буде збережена федеративна зв'язь з іншими республіками бувшої Росії, зісталась фактично окремішною. Поклики її уряду до тих урядів і організацій, які потворились в різних областях* з упадком Временного правительства Росії, в справі сформування федеративного об'єднання зістались без відклику. Дві найближчі сусідки — совітська республіка Великої Росії й східно-полуднева («юго-восточная») федерація*, що зав'язувалась з ініціативи донського козацтва, формувались на цілком протилежних соціальних і політичних підставах, стояли в рішучоворожих відносинах між собою, і для Української Республіки зв'язуватись тісніше з котроюсь одною значило наклепати на себе рішучий розрив з другою. Кінець кінцем, совітська республіка від ухильчивих фраз про признание Української Республіки під умовою розриву з Доном перейшла й супроти неї до відвертої ворожнечі* та повела військовий наступ на Україну, бажаючи привести її в склад совітської федерації.

Українські партії, згуртовані в Ц[ентральній] Раді, вважали потрібним скінчити гру з федералістичним терміном, яка йшла з різних сторін і під сим терміном укривала фактичне заперечення в теорії, чи фактичне нищення в дійсності всякого реального самоозначення українського народу, його державності і державного самопорядкування. Вони бачили себе змушеними поставити точку над І й представити в дійснім світлі значіння і того воєнного наступу, що пішов з півночі, і того зривання зсередини, що чинилося з різних боків на Україні*. Проголошення самостійності і незалежності Української Республіки мало внести ясне світло в сі відносини. Справа федерації відкладалась на рішення Установчих зборів; для даного ж моменту Українська Республіка проголошувалась самостійною і абсолютно суверенною, не зв'язаною ніякими зв'язками й обмеженнями.

На сім стала більшість українських партій. Але тимчасом як для партій соціалістичних се був крок в значній мірі вимушений обставинами, акт з примусу, для інших се було давно бажане останнє слово політичної й національної еволюції, від котрого не можна було допустити ніяких ухилень. Тим пояснюється, що течія так званих самостійників не тільки не вважала свою ідею пережитою з проголошенням самостійності України, не признавала можливим після сього розпуститися поміж іншими партійними групуваннями, які прийняли ідею самостійної України, а, навпаки, — зросла і зміцнилась*, почувши реальний ґрунт і реальну ціль: безоглядну оборону принципу самостійності, без усяких застережень і уступок.

По тім, як довгосподіване гасло самостійності було нарешті вивішено, більш ніж коли-небудь ясно відчулось і виступило на яв розходження в противні сторони груп соціалістичних, для котрих з сим останнім словом політичного будівництва увага повинна була звернутись на здійснення завдань соціалістичних, і груп націоналістичних, для котрих всякі соціальні завдання мусили бути відсунені на другий план супроти забезпечення політичної самостійності і всякі соціалістичні проблеми, навіть, гостро засуджувались як експерименти небезпечні з огляду на національні змагання, а федеративна ідея ставала правдивим жупелом.

Дивні перипетії, які пережила протягом останнього року федеративна ідея, дійсно могли зогидити се гасло, яке ще недавно було таким святим і милим нашому громадянству, що протягом цілих сімдесяти літ, від славної пам'яті Кирило-Методіївського братства*, викохувало його в своїх найінтимніших гадках як найбільш благородну форму державного пожиття, найбільш демократичну, найбільш забезпечену від спокус шовінізму й імперіалізму.

Недавно на сторінках одної української часописі я прочитав навіть закид в опортунізмі кирило-методіївцям за сю федеративну ідею. Так сучасна злоба дня затемнює історичну перспективу й торгає найпевніші історичні вартості нашого минулого. Кепський знак нинішнього збаламучення!

Треба спустити з очей не тільки історичну перспективу, але й забути фактичні відомості, які ми маємо про кирило-методіївські плани, щоб зробити

закид опортунізму началоположникам української політичної мислі 1840-х рр.

Федеральний принцип в практичній своїй переведенні, розуміється, може бути дуже пластичним. Він може класти головну вагу або на державний характер сфедерованих одиниць, їх суверенне право, можливо широкі політичні права їх органів власті і зводити федерацію сливе до конфедерації, або пильнувати сили і впливи об'єднуючих федеральних органів, в них бачити головний осідок суверенних прав союзної держави, робити їх можливо незалежними від впливу сфедерованих одиниць, розширяти компетенції федерального центру коштом функцій органів сфедерованих, і тоді роля сфедерованих одиниць зближається до простої автономії, а їх державність стає тільки формою. Скільки ми можемо судити про політичні ідеї й плани кирило-методіївців, для них центр ваги лежав в широких державних правах поодиноких слов'янських республік, а не в зміцненні сили і власті федерального об'єднуючого центру. Той факт, що осідком федерального союму вони уявляли собі Київ, показує, що з ідеєю великоруської гегемонії вони розривали досить рішучо. А що ідеї українського імперіалізму були кирило-методіївцям чужі, про се нема що й говорити!

В своїй федералізмі вони були безсумнівно щирі, і опортунізмом їм докоряти нема ніякої підстави. Можна говорити про історичний романтизм, про ідеалізацію братського союзу слов'янських народів, що уклали вони собі, стільки ж черпаючи з історичної минувшини України — з таких планів федерації, як Гадяцька унія, скільки і з євангельських, взагалі християнських мрій про братське пожиття народів. Але опортунізму тут не було, як не було і в федеративних ідеалах їх наступників. Вони, включно до нинішнього покоління, зовсім щиро стояли на тім становищі, що коли державність являється безсумнівною вартістю як найвища форма й гарантія самоврядування, безпека найширших можливостей соціального, культурного й політичного будівництва, та політична окремішність зовсім не може вважатися такою вартістю.

Се треба сказати не тільки про українських федералістів: федералісти інших національностей бувшої Росії стояли на тім же становищі. Се ясно показав «з'їзд народів», скликаний з ініціативи Ц[ентральної] Ради* в вересні минулого року. З виїмком частини (більшості) литовської делегації, яка стояла на ґрунті самостійності, інші зовсім щиро вважали федерацію кориснішою. Коли я говорив в програмовій промові*, що державна окремішність лежить за нами, а не перед ними, й зовсім не являється нашим ідеалом, я виявляв щире переконання сього з'їзду. Економічні й культурні зв'язки, що існували між народами й областями тодішньої Росії, ще представлялись безсумнівною вартістю. Об'єднання революційних сил, поступових і соціалістичних елементів всеї Росії, одність її революції — так само. Напруження, якого вимагало самостійне державне будівництво поодиноких областей та їх військова оборона, здавалось такою бідою, без котрої ще можна обійтись. З другого боку, небезпека тих гасел націоналістичної виключності, які ясно були видні під покривкою державної самостійності, змушувала дуже обережно ставитись до неї всіх щирих прихильників демократизму й культури.

Ми зовсім щиро наклепали тоді Временне правительство, що прислало їй свого делегата на сей з їзд*, аби ще в сій останній хвилі, в дванадцятую годину єдиної нероздільної Російської держави воно пішло назустріч домаганням народів і областей і активно, негайно взялось до перебудови сеї держави на принципах федералістичних. І я ще й у сій хвилі думаю, що коли б тодішні керманічі Росії в сей момент, що справді (як незабаром показалось) був її дванадцятую годиную, пішли тою дорогою, на котру ми їх тоді кликали, то еволюція колишньої Росії пішла б була гладше, не так катастрофічно, і се, може, б було краще й для нас, і для інших народів і областей її.

Але ті керманічі не послушали нас, не вважаючи на запевнення їх делегата. В останні тижні свого існування соціалістичне правительство Росії найбільш недвозначним способом виявило свою централістичну фізіономію, непохитну вірність традиціям «єдиної, неділимої», розпочавши похід навіть против тої куцої автономії України, котру признало за нею своєю серпневою інструкцією*.

«Тріумф федеральної ідеї» в великоросійським громадянстві прийшов пізніше, після більшовицького повстання, коли Російська держава зовсім очевидно розлізлась до решти*.

Десятки літ федералізм був найстрашнішим жупелом і російського уряду, і великоросійської інтелігенції. І той, і ся так зжилися з ідеями централізму й унітарної держави, що в федералізмі бачили розділ держави, кінець державного зв'язку. Спеціалісти від державного права наводили 101 аргумент за те, що Росія не може бути перебудована на федеральну державу. Економісти й політики лементували про те, що вилучення України в федеровану одиницю відріже Росію від Чорного моря, від заліза і угля та приведе Великоросію до загибелі. Цілими десятиліттями українцям та іншим представникам недержавних народів Росії приходилось напружувати всі ресурси своєї красномовності, доводячи, що федералізація не єсть розірвання державного зв'язку, що перетворення певних областей в державні одиниці, зв'язані федеральним зв'язком, не розриває ні економічних зв'язків, ні торговельної комунікації; що відокремлення України в федеровану одиницю само по собі не перерве довозу сирівцю з полудня на північ, не перерве комунікації півночі з Чорним морем, і так далі, і так далі. Але ці аргументи, приклади, факти з життя федерацій не могли переконати централістично настроєні круги.

В урядових кругах проповідь федералізму підтягалась під поняття замаху на державну одність. Тільки часами можна було виступати з нею відкрито, частіше приходилось виручатися езоповими натяками. В великоруських громадських кругах від федеральної ідеї відвертались як від замаху на стан володіння «русской» інтелігенції, на економічні інтереси великоруського народу. Ті, що вважали себе поступовими з поступових і не відкидали ідеї федерації з першого слова, допускали федерацію на взірць Американських Сполучених Держав: перетворення губерній в федеративні одиниці дорогою поширення земської самоуправи. І вже зовсім «білими воронами» були ті кілька велико-

росів, з котрими можна було говорити про справжню федерацію на основах національно-територіальних.

Супроти такої рішучої неохоти до федералізму у найбільшій з народностей Росії надії на перетворення її в союзу державу весь час були дуже малі, і з огляду на це українським політикам приходилось ставити подвійний постулат: автономії для України на випадок заховання унітарного характеру Російської держави, і федерації як постулат загальніший, українське *praeterea sensu* [головне питання], що на випадок свого здійснення покривав собою постулат автономії. З огляду, що накинути великоруській народності против її волі федералістичного принципу було не можна, приходилось напірати на постулат автономії як найближчий вивід з принципу самоозначення національності і обласного самоврядування. Коли ж Великоросія відмовляла українцям і автономії, а федеруватись не хотіла, то з цього українцям був один вихід — піти дорогою повної окремішності. І це сталося.

Але коли сталося, тоді відразу просвітилося в головах російських централістів. Вони всі — й українські общероси, й великоруські централісти, і заграничні прихильники єдиної неподільної Росії відразу стали завзятими федералістами. Вони з конфузом калялись в своїм недавнім засліпленні й сповідалися в радикальній переміні свого політичного світогляду: вони переконалися, що Росія не могла довше існувати як держава унітарна, вона може бути тільки федерацією, се ясно як день! Українці мали цілком рацію, коли стояли за федеральний устрій; федералізм — се єдине гасло! Українці, як випробувані проповідники федералізму, повинні взяти на себе ініціативу перебудови Росії на федеральнім принципі й зібрати наново її частини під сим гаслом!

Федеральний захват все зростав, але з нього все ясніше виступало дуже своєрідне розуміння федерального принципу в сих кругах. Було ясно, що люди хапаються федерації, як топельник дошки рятунку, в надії виплисти на ній і витягнути, кінець кінцем, єдину Росію. Повторялось на різні манери федерацію, але говорилось при тім про відбудування Росії зовсім не в федеральній формі. Так як перед тим справжнім федералістам приходилось відкривати всі заставки красномовства, переконуючи, що федералізм зовсім не означає розділу держави, так тепер приходилось доказувати, що під сим гаслом зовсім не можна розуміти відбудування єдиної, неділимой — збирання земель методом Івана Каліти, оружним підбоєм, силами України, Дону чи якоїсь іншої військової бази.

Невважаючи на всі ці проби опам'ятання неофітів федералізму*, раж їх все підіймався, розпухав, виростав на дріжджах туги за добрими давніми часами, аж нарешті тріс і виявив своє внутрішнє єство переверотом 15 падолиста — проголошенням об'єднання України з Росією на предмет відбудування єдиної Росії*.

Федералізм був скомпрометований сими комівожерами єдиної неділимой Росії над усяку міру, загиджений в очах всякого щирого прихильника не то що самостійності, а якого-небудь самоозначення українського — до останнього. Коли люди говорили про федералізм, а заразом не могли помириться навіть з політичною автономією України і переводили мову на якусь автономію

культурну, як його вже й уживати такого терміну, в котрий люди ухитрюються вкладати такий дивовижний зміст!

Одначе термін таки не винний тут, і навіть після всеї сеї немилосердної компрометації нема чого відрікатись його — тільки...

По-перше, треба твердо пам'ятати, що федерація — се ніяка маска для замаскування унітарності, єдиної держави, а щось вповні протилежне. Се добровільне об'єднання суверенних держав, які, не припиняючи свого державного життя, не зрікаючися ні своєї державності, ні суверенності, добровільно, за свобідною угодою передають дещо з своїх державних функцій певним федеральним, за спільною згодою усталеним органом.

Нормальним признається такий порядок, де держави, перед тим вповні окремішні, об'єднуються спочатку більш зовнішніми зв'язками, конфедералістичного типу — конвенціями торговельними, митовими, військовими, і, тільки випробувавши ці зв'язки, солідарність інтересів, можливість спільного пожиття, переходять до зв'язків органічного характеру — до утворення конгресу, котрому передаються законодавні функції в певних справах. Тою дорогою, очевидно, мусила б піти при федеруванні і наша республіка, але тільки з часом!

Зараз, тепер, коли все ще тільки рух, тільки змагання, тільки сподівання, тільки боротьба, про се не може бути ніякої мови. Для того, щоб творити федерацію на розум, на літа, а не для авантюри і експериментів, треба знати, з ким федеруєшся і для чого федеруєшся — для охорони яких інтересів, для забезпечення яких провідних принципів, основ свого життя зав'язуєш сей зв'язок, зрікаєшся своїх прав на його користь і приймаєш супроти нього обов'язки.

Бо федерація зав'язується не для того, щоб тицьнути комусь до рук владу, утекти від державних обов'язків, од відповідальності за інтереси державні й народні, й, сотворивши собі федеральне правительство, перейти супроти нього на становище невідповідальної опозиції та зайнятись своїми партійними чи приватними справами. Держава зістається державою і в складі федерації, і федеральне об'єднання твориться не на те, щоб потім з ним боротись і витрачати на сю боротьбу соціальну енергію, а щоб мати в нім поміч і полегшу для здійснення своїх політичних, чи економічних, чи соціальних завдань. Зв'язувати в федерацію держави з цілком супротивним укладом, з зовсім розбіжними тенденціями, без якогось дійсно об'єднуючого моменту, який би нейтралізував сю розбіжність, се було б запрягання до одного воза лебедя, щуки й рака, паралізування всякої творчої соціальної роботи, марнуванням народних сил на міждержавну боротьбу, на федеральні напруження.

Те ж саме треба сказати про федерування в стані внутрішнього руху, замішання, хаосу. В середині самої нашої республіки йде напружена боротьба, важуться різні соціальні сили, які ще не знайшли формули пожиття, не оцінили своїх засобів, не зложили міри своїх потреб і вимог, і ще кожної хвили можуть кинутися до внутрішньої боротьби та усобиці. Так само в сфері національній: против українських національних домагань ще стоять різні групи,

притаєні, з каменем за пазухою чекаючи хвилі, коли можна буде докінчити розправу з «українізацією», так світло зачату за гетьманських часів. Зв'язуватись тепер тіснішим державним зв'язком з якоюсь іншою областю — се скакати в безвість, йти на необчислиме.

Хтозна, які наслідки матиме сей зв'язок на наші відносини, як він вплине на обопільні відносини різних супротивних сил, знейтралізує їх чи перекине, кінець кінцем, вагу в котрийсь бік. В кожному разі він не упростить, а ускладнить ще більше наші внутрішні відносини і зробить процес їх формування ще довшим, їх кристалізацію ще більш затяжною.

Бо ж усі сусідні краї стоять так само в стані внутрішньої боротьби і незрівноваженості, як і ми. В них борються і хвилево переважають різні сили — там монархісти, там народоправці, там пролетаріат, там селяне, там поміщики. Зв'язати в такому незрівноваженім, в такому хаотичнім стані все се до купи, значить витворити хаос, анархію, заколот ще більш затяжний, ще більш безнадійний, ніж який тепер стоїть в кожній області зокрема. Коли до внутрішнього напруження і незрівноваження її прилучаться ще впливи з інших сфедерованих областей, або тоді як у ній почнуть якомсь уставлятися відносини і стане виходити якомсь рівновага, елементи переможені будуть хапатись за сусідів, за їх поміч і впливи та розпочинати з сею підмогою наново боротьбу і змагання, то такому чортovinню й кінця не буде!

Річ очевидна, що коли у нас є ще крихта розваги й любові до свого краю й народу, ми на се не можемо йти. Мусимо самотужки перейти свій внутрішній процес, своїми силами й засобами привести свою республіку до ладу, поставити її на ноги твердо і тільки тоді думати про державний зв'язок з іншими державами, котрих фізіономія так само повинна в тім часі бути нам ясна, і ми повинні знати, з ким, на чім і для чого зв'язуємо свою республіку, свій край, свій нарід. До того часу Україна, очевидно, мусить бути окремішною державою й не може пускатися на ніякі федералістичні експерименти.

Далі, не може бути й мови про якийсь обов'язок для українців федеруватися невідмінно в рамках колишньої Російської держави, або кажучи старою термінологією — у всеросійськім масштабі. Всеросійська збиранина областей «від молдавана і до фіна», від Пруту до Камчатки, зав'язана старим російським режимом, відійшла в область історії й ніхто не має обов'язку її привертати до життя. Механічні зв'язки й примус, сотворений російським штиком і утримуваний російським жандармом і поліцаєм, Богу дякувати, на решті трісли. Розпалася «тюрма народів», всеросійська бастилія, і нема чого переводити, хоч би й у нових, федеративних формах той старий примус спільного життя для областей і народів на тій підставі, що їх колись разом загнано до сеї в'язниці й тримано під одним ключем. Бог з нею, з сею спільністю тюремного мешкання. Федеративний зв'язок мусить будуватись, знов-таки пригадуємо, на принципах добровільності, й нема чого тягнути когось до нього силоміць на тій підставі, що сумної пам'яті російське царство притягло було собі під власть ту чи іншу область. Се щирі прихильники федерації, котрі

під її покровом ще задумують утворити нових лещат для областей і народів колишньої Росії, раз назавсіди мусять відкинути, коли не хочуть нової, тяжкої компрометації федеративної ідеї.

Наші діди з Кирило-Методіївського братства, укладаючи свої плани федерації, теж не держалися рамців Російської імперії: вони мріяли про федерацію всеслов'янську, слов'янське братство, зложене за добровільною угодою.

Ми мріємо про федерацію світову. Всеросійська федерація для нас не являється нічим особливо цінним. Разом з усіма соціалістами світу ми хочемо федерації всесвітньої. Наскільки се завдання здійснимо або нездійснимо, близьке або далеке, ми сього не знаємо, і ніхто сього не знає. Ми тепер тут, на Україні, живемо, як ті люди в печері, що тільки з руху світла й тіней відгадують, влучно чи хибно те, що діється на широкім світі, як описує в звіснім діалозі Платон. Але й люди з ширшого світу не знають в сій хвилі, на чім вони сидять в сей мент і що їх чекає в найближчій часі. Вони так само не можуть в сій хвилі складати напевне ніяких тривких політичних комбінацій.

Тепер все ще в русі, в процесі творення. В міру того, як оновлена по великій руїні земля відкриватиме лице, в міру того, як вияснитиметься, хто, які соціальні елементи й сили провадитимуть і даватимуть напрям новому життю в тих чи інших краях, чи на всім світі, ми будемо бачити, наскільки близька та федерація всесвітова, чи принаймні частинно-світова, європейська, котра б мала дійсну вартість як мета і програма федерування.

Поки ж що перед нами велике і тяжке завдання соціального і політичного будівництва на Україні. Тут мусять бути заложені тверді, непохитні підстави демократичного і соціалістичного ладу, щоб у які-небудь зв'язки, чи з ближчими своїми сусідами, чи в ширшій плані, Українська Республіка входила як твердо скристалізована соціально і політично державна одиниця, а не якась туманна пляма, податна на всякі зміни і впливи.

До того ж часу, коли сей момент повного викристалізування не наступив, всі, хто щиро приймає до серця інтереси українського народу, повинні дбати про заховання української окремішності від сторонніх впливів і вмішань. Приклад того, як прихід німців на Україну розбудив енергію ріжних недемократичних, несоціалістичних, антиукраїнських елементів на те, щоб зламати лінію соціальної й політичної еволюції України та кинути на дорогу реакції й ліквідації, нехай зістанеться наукою всім! Україна мусить будуватися власними руками її трудящого народу без посторонніх впливів і втручань, і в процесі сеї будови вона в кожному разі повинна зіставатись окремішною.

На сім стали соціалістичні українські партії рік тому, на тім мусять стояти й тепер. Неминучість такої тактики мусить зрозуміти всяка об'єктивно настроєна людина!

комітет «Вістника» звернутися до Вас з проханням вирішити на зборах Товариства підмоги справу з «Вістником». Діреція друкарні Товариства підмоги звертається за грошима до контори, але не одержує, бо контора не має грошей; тоді діреція питає, до кого ж звернутися? Хто господар журналу? Позаяк Товариство підмоги не відмовилося довести до кінця року запомогу журналові, то контора й прохає погладити справу з боргом в друкарню і дати відповідні розпорядження в друкарню, щоб друк не задержувався через невивплатення боргу» (ІР НБУВ. — Ф. 246. — Од. зб. 207).

...і редакційний комітет... рішивсь спробувати власними силами повести видавництво в сім році... — впродовж липня 1917 р. — грудня 1918 р. до складу комітету входили: О.Олесь (редактор), Н.Романович-Ткаченко (секретар та завідувачка конторою), П.Мокроус (бухгалтер), М.Мочульський (співробітник редакції). У січні—лютому 1919 р. видавцем журналу був О.Жуковський, редактором — О.Олесь; у березні ЛНВ видавав комітет за редакцією О.Олеса; квітні—червні — за редакцією М.Івченка. Остання книжка часопису, датована липнем—вереснем 1919 р. (Т. LXXXV. — Кн. 7—9), вийшла лише у жовтні 1920 р. (редактор-видавець — комітет співробітників). З приходом до Києва більшовицької влади у грудні 1919 р. папір був реквізований, друкарня націоналізована (див.: Від Редакції. — 1919. — Т. LXXXV. — Кн. VII—IX. — С. 195). Протягом 1919 р. окремі книжки ЛНВ «склалися й друкувалися в надзвичайно скрутних умовах, під час майже загальної руйни нашого культурного життя», виходили об'єднаними, з запізненням через неможливість знайти достатню кількість паперу, за що редколегія вибачалася перед читачами (див.: Від Редакції. — 1919. — Т. LXXXIII. — Кн. IV—VI. — С. 96).

с. 15 Наш, найстарший з українських журналів, думаємо, має теж несогірше моральне право апелювати до нашого суспільства — проект такого звернення розробив М.Грушевський. Від імені редакційного комітету він запропонував такі умови: «Ви будете нести матеріальну сторону видання; покривати дефіцити його і побирати приходи, поки будете. [...] Поки Ви будете видавцями ЛНВ, Комітет буде жадати за порозумінням з Вами висоту гонорарів, оплат персоналу, ціну передплати і окремих книжок і величину їх. Літературна сторона зістається в завідуванні Комітету, котрий може свobodно доповнятися через кооптацію» (ІР НБУВ. — Ф. 246. — Од. зб. 36).

Україна окремішна

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1919. — Т. LXXXIII. — Кн. I. — С. 10—19. Підпис: М.Грушевський. Передрук: Дзвін (Львів). — 1991. — № 4. — С. 86—90.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди першої річниці проголошення незалежності Української Народної Республіки ІV Універсалом УДР. У ній автор вдався до аналізу ідеї федералізму та причин, чому вона не спрацювала в конкретних умовах України 1917—1918 рр. М.Грушевський підтвердив висновок, раніше обґрунтований у статтях «Українська самостійність її історична необхідність» та «Кінець московської орієнтації» (див.: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 4. — Кн. I. — С. 96—97, 231—233): самостійний шлях, обраний проводом Української революції рік тому, був єдино правильним. У майбутньому Україна не відкидає можливості свого вступу до федеративного об'єднання, проте відмовляється від федерування виключно в межах колишньої Російської імперії.

с. 15 ...був констатований уже під час грудневої сесії Ц[ентральної] Ради... — свою промову на заключному засіданні восьмої сесії Української Центральної ради 17 (30) грудня 1917 р. М.Грушевський розпочав словами: «Перше, ніж замкнути це засідання, а разом з ним, сподіваюсь, останню сесію Центральної Ради, тепер уже найвищого революційного органу самостійної, незалежної Української Республіки, дозвольте мені висловити глибоке почуття вдовolenня» (Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 4. — Кн. I. — С. 82).

Поклики її уряду до тих урядів і організацій, які потворились в різних областях... — йдеться про ноти Генерального секретаріату від 25 листопада та 5 грудня 1917 р. урядам республік, утворених на території Росії. У зверненнях називалися уряди Південно-Східного Союзу, автономних Сибіру, Криму, Молдовії, а також крайовий Закавказький комітет, Білоруська Центральна Рада, Народна рада в Петрограді (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 514—515, 580).

Дві найближчі сусідки — совітська республіка Великої Росії й східно-південна («юго-східно-східна») федерація... — йдеться про державні утворення, що постали на терені колишньої Російської імперії. Російська радянська республіка була проголошена 25 жовтня 1917 р. в результаті жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді. Формально влада у ній належала радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, фактично це була диктатура більшовицької партії. Створення «Південно-

Східного союзу козачих військ, горців Кавказу та вільних народів степів» було спробою шляхом самовизначення врятувати регіон від анархії та громадянської війни, чим загрожувало проголошення більшовицької влади. Союз постав наприкінці жовтня 1917 р. з ініціативи Донського військового уряду. До його складу увійшли Донська, Кубанська, Терська й Астраханська (згодом — Уральська) козачі області, Дагестан, гірські народи Тереку, Кубані, Ставропольської губернії, а також горці Сухумського та Закавказського округів. Договір про утворення союзу був підписаний 20 жовтня 1917 р. у Владикавказі, головою став отаман Всевеликого Війська Донського генерал О. Каледін. Союз підтримував тісні контакти з Центральною Радою, мав свого представника у Києві, наприкінці листопада 1917 р. відбувся обмін делегаціями.

...совітська республіка від ухильчивих фраз про приєднання Української Республіки під умовою розриву в Донон перейшла й супроти неї до відвертої ворожнечі... — йдеться про конфлікт між Центральною Радою і урядом більшовицької Росії. Після жовтневого перевороту Донський військовий уряд не визнав більшовицького Раднаркому й оголосив себе єдиною владою в Області Війська Донського. Між ним і Генеральним секретаріатом УНР було досягнуте порозуміння щодо координації дій з низки питань, встановлені міждержавні відносини. Реакцією більшовицької влади на це був початок прямої агресії проти Дону (т. зв. «боротьба з кадетсько-каледінською контрреволюцією»), а також вимога до УНР припинити всякі контакти з Доном. На цьому категорично наголошував «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», підготовлений за ухвалою Раднаркому комісією у складі В. Леніна, Л. Троцького та Й. Сталіна. Переданий телеграфом до Києва 3 грудня 1917 р. У маніфесті вимагали не лише припинити пропуск на Дон козачих частин, але і взяти участь у боротьбі «з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням». У разі несприйняття цих вимог протягом 48 годин РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні».

с. 16 ...і того зривання всередині, що чинилося в різних боків на Україні — йдеться про тактику російських більшовиків в Україні, які координували дії своїх військ з місцевими більшовицькими організаціями. Місцеві більшовицькі осередки розпочинали «збройні повстання трудящих» проти української влади і за допомогою російських червоногвардійців встановлювали радянську владу. Коли військо М. Муравйова наблизилось до Києва, Київський комітет РСДРП(б) 16 січня 1918 р. розпочав у місті збройний виступ проти Центральної Ради.

...течія так званих самостійників не тільки не вважала свою ідею пережитою... а, навпаки, — вросла і зміцнилась... — йдеться про утворення у грудні 1917 р. з окремих самостійницьких організацій і груп єдиної партії — Української партії самостійників-соціалістів (УПСС). Партія, яка мала нечисленну фракцію в УЦР, твердо відстоювала державницькі позиції і в низці питань виступала опонентом УПСР, зокрема у земельному питанні.

...протягом цілих сімдесяти літ, від славної пам'яті Кирило-Методіївського братства... — цій події М. Грушевський присвятив свою працю «В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи» (Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 51–55).

с. 17 Се ясно поклав «в'їзд народів», скликаний в ініціативній [Центральній] Раді... — детально робота з'їзду (зокрема списки учасників від усіх представлених народностей, тексти привітальних телеграм, доповідей і резолюцій) висвітлена у виданні: Свободний союз (Орган «Совета народів», учрежденного Съездом народів в Києве). — 1917. — № 1 (Октябрь); № 2 (Ноябрь). Цій події М. Грушевський присвятив спеціальну статтю «З'їзд народів Росії» (див. у цьому томі) та детально описав її перебіг у спогадах (Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 137–146).

Коли я говорив в програмовій промові... — повний текст промови М. Грушевського опублікований у виданні: Свободний союз. — 1917 — № 1. — С. 29–32 (передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 60–63). Про цю промову М. Грушевський писав у спогадах: «Промова мені вдалась; се була одна з кращих промов, які мені коли-небудь удалось сказати. Вона була ентузіастично прийнята публікою» (Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 140–141).

с. 18 Ми зовсім щиро накликали тоді Временне правительство, що прислало й свого делегата на сей з'їзд... — представником Тимчасового уряду на з'їзді був М. Славинський. Див. коментар до статті «З'їзд народів Росії».

...розпочавши похід навіть против тої кучої автономії України, котру приввало за нею своєю серпневою інструкцією — йдеться про «Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові», затверджену Тимчасовим урядом 4 серпня 1917 р. всупереч розробленому і прийнятому Малою радою УЦР 16 липня 1917 р. «Статуту Генерального секретаріату», який визначав його компетенції, функції та завдання. Інструкція перекреслила попередні угоди, досягнуті делегацією Тимчасового уряду

у складі О. Керенського, М. Терещенка, І. Церетелі на переговорах у Києві, зафіксовані у II Універсалі УЦР від 3 липня 1917 р. Цей акт суттєво обмежував українську автономію. За нею Генеральний секретаріат визнавався вищим виконавчим органом Тимчасового уряду в справах місцевого самоврядування в Україні. Значно звужувалася компетенція секретаріату, скасовувалися секретарства військових, судових, продовольчих справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів (кількість секретарів загалом скорочувалася з 14 до 9 осіб). Найбільшим утиском було поширення повноважень Генерального секретаріату лише на 5 з 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську (за винятком 4 північних повітів). Таким чином, від України відривалися найбільш розвинені економічно регіони — Харківщина, Донбас, Криворіжжя; райони високотоварного сільського господарства — Херсонщина і Таврія, великі промислові міста — Харків, Катеринослав, Одеса; порти Чорного моря. Інструкція стала перешкодою на шляху формування системи вищої влади в Україні. Новий склад Генерального секретаріату, ухвалений 21 серпня 1917 р. Малою радою та затверджений 1 вересня в Петрограді, змушений був керуватися повноваженнями, які отримав від Тимчасового уряду. Інструкція втратила чинність з поваленням Тимчасового уряду під час жовтневого перевороту 1917 р. (текст Інструкції див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 213–214).

...після більшовицького повстання, коли Російська держава восім очевидно ровліалась до рєшити — йдеться про виникнення на теренах колишньої Російської імперії продовж 1917–1918 рр. низки національних незалежних держав і державних утворень: УНР, Білоруська Народна Республіка (БНР), Всевелике Військо Донське, Кубанська Народна Республіка, Грузинська Демократична Республіка, Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Литовська Республіка, Латвійська Республіка, Естонська Республіка та ін.

с. 19 Невважаючи на всі сі проби опам'ятання неофітів федералізму... — йдеться про кадетів і Протофіс (Всеукраїнська спілка промислу, торгу, фінансів, сільського господарства), які восени 1918 р. стали прихильниками федерації з Росією.

...переворотом 15 надоліста — проголошенням об'єднання України з Росією на предмет відбудування єдиної Росії — йдеться про підписану 14 листопада 1918 р. гетьманом П. Скоропадським грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією та декларацію новосформованого проросійського уряду С. Гербеля від 15 листопада. «Кінцевою метою буде відновлення великої Росії», — проголошувалося у федеративній грамоті. Виходячи із сутності цієї тези, М. Грушевський і більшість українських істориків трактували грамоту як повернення «єдиної неділимної» Росії. Але існувала й інша думка. Відомий історик права, професор Українського Вільного Університету в Мюнхені О. Юрченко вважав, що намір увійти до складу передбачуваної федерації повертав Україну до політико-правового стану між III і IV Універсалами Української Центральної Ради. А оскільки нової федеративної російської держави на той момент не існувало, її компоненти, в тому числі й Україна, продовжували жити окремим державним життям (*Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011; *Ралдузіна Т.* Федераційна грамота Павла Скоропадського: внутрішні і зовнішні чинники її проголошення // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — К., 2006. — Вип. 11–12. — С. 111–119; *Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. — Мюнхен, 1971. — С. 210).

Відродження Української Республіки

Вперше опублікована в громадсько-кооперативному і літературному народному журналі: Громада (Київ: Видання Дніпровського Союзу споживчих союзів України). — 1919. — № 1. — С. 2–3. Підпис: *Михайло Грушевський*.

Подається за першодруком.

Стаття, написана для першого числа кооперативного видання «Громада», присвячена головній політичній події поточного моменту — відновленню Української Народної Республіки після перемоги проти гетьманського повстання. Автор подає короткий історичний екскурс боротьби українського народу за національну незалежність та звертається до подій Української революції 1917–1918 рр.

с. 23 Саме в роковини проголошення Української Народної Республіки... — йдеться про початок проти гетьманського повстання, яке розпочалося 15 листопада 1918 р. — за тиждень до річниці проголошення III Універсалу 20 (7) листопада 1917 р. Відозву Директорії від 15 листопада 1918 р. про оголошення антигетьманського повстання див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — К., 2006. — Т. 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — С. 374–375.

ЗМІСТ

с.ТЕКСТІВ с.КОМ.

Панькова С. «...НІ ХВИЛІ НЕ ВВАЖАВ СЕБЕ ЕМІГРАНТОМ,
ТІЛЬКИ ЗАКОРДОННИМ РОБІТНИКОМ НА НАШІЙ
НАЦІОНАЛЬНІЙ НИВІ»... V

Розділ I. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ («ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК», «ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ», «СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ») (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

Роковини 20/7 падолиста 1917	3	375
По шкоді	5	376
Від редакції	14	380
Україна окремішна	15	381
Відродження Української Республіки	23	383
Об'єднання України Наддніпрянської і Надністрянської	25	385
Метеор	27	386
Спільний фронт	29	388
Оздоровлення громадського життя	31	390
Шевченкові роковини	32	390
Шевченкове слово	34	391
В дванадцятю годину	37	391
Привіт	37	392

Розділ II. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «L'EUROPE ORIENTALE» («EASTERN EUROPE») — ВИДАННІ КОМПІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (вересень — грудень 1919 р.)

Ще один звільнений край	39	392
Огідний спадок	41	392
З'їзд народів Росії	42	395
З'їзд народів Росії	44	396
Століття нового українського театру	48	400
Хто примирить Східну Європу?	50	400
Сторіччя Великого українця	52	402

Розділ III. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «БОРІТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ!» — ОРГАНІ ЗАКОРДОННОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (червень—липень 1920 р. — листопад 1921 р.)

Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання...	55	404
Шевченко як проповідник соціальної революції	57	404
Між Москвою й Варшавою	95	410
Між Москвою й Варшавою	97	411
В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів...	110	414
На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)	150	419
Драгоманов в політичній і національній розвитку українства	169	420
Пам'яті Паризької Комуні	182	427
До наших спроб співробітництва з УСРР... (29 жовтня 1921 р.)	189	427
До редакції «Вперед»-у у Львові (29 жовтня 1921 р.)	193	428
Відкритий лист Мих[айла] Грушевського... Х.Г.Раковському (15 листопада 1921 р.)	195	431

Розділ IV. БРОШУРИ, СТАТТІ ТА ЛИСТИ, ВМІЩЕНІ В АМЕРИКАНСЬКИХ, КАНАДІЙСЬКИХ, АВСТРИЙСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ ВИДАННЯХ, ЧАСОПИСАХ ГАЛИЧИНИ («СВОБОДА», «АМЕРИКА», «НАРОДНА ВОЛЯ», «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС», «ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС», «НОВИЙ ЧАС» ТА ІНШИХ)	
(квітень—червень 1919 р. — жовтень 1926 р.)	203 435
Українська партія соціалістів-революціонерів.....	205 435
Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917—1918—1919 рр.	208 438
Світова війна і революція. Українська Народна Республіка	230 440
Поклик [Комітету незалежної України] (26 липня 1919 р.)	235 449
Лист від професора Мих[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)	236 450
Лист від М.Грушевського (2 вересня 1919 р.)	238 453
До українців в Америці (27 вересня 1919 р.)	239 455
Проект Українського соціологічного інституту	240 456
Лист від проф[есора] М.Грушевського (30 листопада 1919 р.)	242 459
Лист до американських українців (16 грудня 1919 р.)	243 461
Як допомогти старому краєві у видавництвах	248 465
За Галичину! Відозва до світової демократії... (31 грудня 1919 р.)	250 466
Роковини української незалежності	257 469
До народів цивілізованого світу (15 січня 1920 р.)	259 471
Життєва сила народу	262 473
В справі Українського соціологічного інституту (12 березня 1920 р.)	264 473
Горю України. Лист до американських українців (18 березня 1920 р.)	266 474
Життя Михайла Грушевського від вибуху війни	269 475
Україна, Польща й Росія	273 486
Культурна криза на Україні	276 490
Ліквідація Комітету незалежної України	278 490
Лист від проф[есора] М.Грушевського (20 березня 1921 р.)	283 495
[Лист до Українського музичного товариства «Запорозжя» в Ньюарку] (29 квітня 1921 р.)	288 497
Листи до молоді...	288 498
Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці (20 листопада 1921 р.)	303 504
На Новий рік (1 січня 1922 р.)	310 507
З недавнього минулого	312 508
Лист від М.Грушевського (10 квітня 1922 р.)	316 513
Духа не угашайте!.. (19 липня 1922 р.)	318 516
Братам в Америці (10 грудня 1922 р.)	324 519
До Українського Червоного Хреста в Канаді (24 грудня 1922 р.)	328 521
До шан[овних] земляків в Америці [не пізніше 4 квітня 1923 р.]	328 523
В ім'я української культури і українського імені... [бл. 26 квітня 1923 р.]	332 525
З Великої України	335 529
Пекуча справа	336 530
Ганської України не збудувати!	338 530
Від Українського соціологічного інституту	343 532
Подяка [від Союзу «Голодним України»]	344 532
До земляків в Америці (17 лютого 1924 р.)	344 533
[Виступ М.Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	345 535

[Заключне слово М.Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	350	538
Одвертий лист акад[еміка] М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня	351	538
ДОДАТКИ	355	540
Академічний Дім	357	540
Українське питання	359	541
КОМЕНТАРІ	375	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	542	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	549	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга II

Серія «Суспільно-політичні твори»
(листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>І.Савлук, О.Тростянчин</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умови. друк. арк. 46,66. Обл.-вид. арк. 40,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № 39Г.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.

- Грушевський М.С.
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов.
ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002. —
Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р.
— жовтень 1926 р.) / упоряд. С.Панькова. — 2013. — 576 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

Друга книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського завершує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок вченого і політика 1918—1926 рр. Основний масив праць — це публіцистика еміграційного періоду історика. Діяльність М.Грушевського на чолі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, його політичні погляди початку 20-х років відображені в численних публікаціях вченого на сторінках заснованого ним журналу «Борітеся — Поборете!», які становлять окремий тематичний розділ книги. Цінним джерелом вивчення голоду 1921—1923 рр. в Україні стала низка листів М.Грушевського до американських та канадійських українців із закликом складати пожертви на підтримку земляків, відомостями про діяльність очолюваного ним Союзу «Голодним України».

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)